

OD REDAKCJI

W wyniku II wojny światowej w 1945 r. Europa została podzielona na dwie części: zachodnią oraz wschodnią, państwa znajdujące się pod dominacją Związku Sowieckiego, czyli – jak przyjęło się mówić – za żelazną kurtyną. Redakcja „Pamięci i Sprawiedliwości” postanowiła poświęcić numer 37 czasopisma szeroko rozumianej sytuacji Kościołów i związków wyznaniowych w europejskich państwach bloku wschodniego w latach 1945–1992. W tekstach przygotowanych przez autorów polskich i zagranicznych poszukiwano podobieństw i różnic między działalnością tych krajów, polityką wyznaniową władz, sytuacją wyznawców poszczególnych Kościołów. Przedmiot zainteresowania autorów stanowiło też to, jak Kościoły i związki wyznaniowe odnalazły się w realiach funkcjonowania w skrajnie wrogim otoczeniu politycznym, w państwach, których założeniem ideologicznym było zwalczanie każdej religii.

Numer otwiera esej ks. Zygmunta Zielińskiego o sytuacji Kościoła katolickiego w Polsce po II wojnie światowej. Autor skoncentrował się na prezentacji tej problematyki w pierwszych latach dyktatury komunistycznej, w syntetyczny i całościowy sposób przedstawiając relacje państwo–Kościół. Przybliżył również cele władz Polski „ludowej” wobec duchowieństwa oraz przeciwdziałanie biskupów, którym mimo represji udało się ochronić Kościół przed ubezwłasnowolnieniem.

Konrad Białecki przedstawił temat stosunku chrześcijańskich Kościołów mniejszościowych, będących członkami Polskiej Rady Ekumenicznej, do Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce „ludowej”. Omówił, jak kształtowały się relacje obydwu stron w latach 1945–1989. Zwrócił również uwagę na ewolucyjny kształt tych stosunków oraz zmiany, jakie w nich zachodziły na przestrzeni ponad czterech dekad.

Nadzieja A. Bieliakowa swój esej poświęciła życiu religijnemu w późnym ZSRS pod rządami Leonida Breżniewa. Skoncentrowała się na analizie listów otwartych napisanych przez wierzących różnych wyznań chrześcijańskich w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. Szczególną uwagę zwróciła na list przywódców diecezji Kościoła katolickiego w Litewskiej SRS z 1977 r., wysłany do najwyższych władz kraju w związku z opracowaniem i przyjęciem nowej konstytucji.

Dział „Studia” jest w tym numerze bardzo rozbudowany. Składa się z siedemnastu artykułów, które w różnorodny sposób przedstawiają problematykę sytuacji Kościołów i związków wyznaniowych w bloku wschodnim. W pierwszych sześciu tekstach poruszono problematykę międzynarodową, odnosząc się do wybranych wyznań w Związku Sowieckim i Czechosłowacji. Jerzy Rohoziński przybliżył sytuację katolicyzmu w krajo-brazie religijnym Kazachskiej SRR. Swoją analizę oparł na materiałach źródłowych z polskich i postsowieckich archiwów oraz relacjach tamtejszych Polaków. Anna Wyszywaniuk przedstawiła rolę władz sowieckich w polityce wobec Cerkwi prawosławnej w Polsce, ukazując ewolucję stanowiska Kremla w tej kwestii – od prób podporządkowania polskich diecezji prawosławnych Patriarchatowi Moskiewskiemu po ustanowienie autokefalii w 1948 r. Tomáš Černák omówił rolę Gustáva Husáka w antykościelnej ofensywie prowadzonej w Czechosłowacji w latach 1948–1950. Słowacki autor zwrócił uwagę na kluczową rolę przyszłego lidera Komunistycznej Partii Czechosłowacji w rozpętaniu i prowadzeniu antyreligijnych działań, które punkt kulminacyjny osiągnęły pod koniec lat czterdziestych. Piotr Olechowski opisał dwa interesujące przypadki prób nielegalnego przekraczania granicy między PRL a Związkiem Sowieckim przez polskich świadków Jehowy w połowie lat pięćdziesiątych XX w. Obydwie zakończyły się niepowodzeniem, co w efekcie spowodowało skazanie ujętych na wieloletni pobyt w łagrach. Beáta Katrebová Blehová omówiła obraz bp. Pavola Hnilicy w oczach czechosłowackiego aparatu bezpieczeństwa. Hierarcha żył od 1951 r. na emigracji w Rzymie, ale wszędzie przedstawiał się jako reprezentant Kościoła milczenia. Był bez wątpienia jednym z najbardziej antykomunistycznych biskupów w bloku wschodnim i z tego też powodu regularnie doświadczał wielu represji. Międzynarodową część działu głównego zamyka tekst Władysława Rożkowa. Wspomniany autor przybliżył politykę władz sowieckich wobec Kościoła rzymskokatolickiego w okresie kampanii antyreligijnej z lat 1958–1964.

Kolejne dziesięć tekstów ukazuje różnorodne aspekty funkcjonowania Kościołów i związków wyznaniowych w rzeczywistości społeczno-politycznej Polski „ludowej”. Artykuły ułożono w sposób chronologiczny i problemowy: od tekstów o charakterze sytetycznym, przez studia tematyczne i biograficzne aż do dwóch analiz odnoszących się bezpośrednio do relacji Kościoła katolickiego – Solidarność. Tę część numeru otwiera analiza ks. Dominika Zamiatały dotycząca Zrzeszenia Katolików „Caritas”. Autor w całościowy sposób przybliżył rolę tej instytucji w polityce komunistów w latach 1950–1970. Krzysztof Sychowicz omówił działania władz PRL wobec Kościoła prawosławnego w województwie białostockim w latach 1956–1980. Tomasz Sikorski przedstawił genezę powstania i działalności Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego, które powstało na przełomie 1956 i 1957 r. W dwóch kolejnych artykułach przybliżono funkcjonowanie Kościoła na terenie dzisiejszej metropolii szczecińsko-kamieńskiej. Zbigniew Stanuch opisał, jak ukształtowała się w 1972 r. diecezja szczecińsko-kamieńska, poczynając od jej genezy aż do przyczyny takiego, a nie innego podziału struktur kościelnych na Ziemiach Zachodnich. Z jego artykułem ściśle koresponduje tekst ks. Grzegorza Wejmana, który ukazał funkcjonowanie wspomnianej diecezji w latach 1972–1991. Trzy kolejne studia mają charakter biograficzny. Przemysław Misiołek przybliżył postać prawosławnego bp. Aleksandra Dubeca i jego relacji z władzami PRL. Ksiądz Waldemar Gliński przed-

stawił dość szeroko postać Stanisławy Leszczyńskiej. Autor dotarł do nowych źródeł archiwalnych i zakwestionował funkcjonujący w historiografii obraz życia położnej z Auschwitz. Robert Derewenda opisał z kolei działalność wydawniczą ks. Franciszka Blachnickiego w latach 1965–1981, będącą bardzo ważnym elementem funkcjonowania Ruchu Światło-Życie. Sprawność tego kapłana przyniosła znaczne efekty w postaci wydania kilkuset pozycji wydawniczych i to mimo stałych działań nękańcych ze strony aparatu bezpieczeństwa. Relacji w trójkącie: Kościół–władze–Solidarność dotyczą artykuły Jana Żaryna i Filipa Gańczaka. Pierwszy z wymienionych autorów opisał starania Kościoła o nadanie katolickiego kształtu powstającemu od 31 sierpnia związkowi zawodowemu. Drugi omówił działalność Kościoła w latach 1980–1981 z perspektywy władz NRD. Dział „Studia” zamyka artykuł odnoszący się do swego rodzaju polityki historycznej. Paulina Byzdra-Kusz przedstawiła obraz greckokatolickiego hierarchy metropolity Andrzeja Szeptyckiego jako wroga wewnętrznego Ukraińskiej SRR w publikacjach propagandowych przygotowanych przez komunistycznych pisarzy, wydanych na przestrzeni lat 1944–1991.

Dział „Varia” składa się z czterech artykułów, w których poruszono różnorodną tematykę z zakresu historii najnowszej. Zostały one ułożone zgodnie z kryterium chronologicznym. Jurij Kramar naszkicował historię ukraińskiego radykalnego ruchu lewicowego na Wołyniu w okresie międzywojennym, tzn. nielegalnej Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy (KPZU) oraz jej legalnej przybudówki – Ukraińskiego Włościańsko-Robotniczego Zjednoczenia Socjalistycznego (Sel-Rob). Konrad Graczyk ukazał uwarunkowania prawne procesu wytoczonego ks. Janowi Masze i towarzyszącej przed niemieckim Wyższym Sądem Krajowym w Katowicach w 1942 r., w którego efekcie polski duchowny wraz z dwoma współoskarżonymi został skazany na karę śmierci i stracony. Grzegorz Motyka przedstawił działalność Grupy Operacyjnej „Lubaczów”, która w 1947 r., po zakończeniu akcji „Wisła”, prowadziła działania przeciwko Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii, w wyniku czego wykryła i zlikwidowała ośrodek kierowniczy OUN w Polsce, na czele z krajowym prowidykiem Jarosławem Staruchem „Stiahem”. W ten sposób faktycznie położono kres istnieniu zorganizowanego podziemia ukraińskiego. Alla Bortnikova przeanalizowała formy, mechanizmy i procedury sprawowania przez partię komunistyczną kontroli nad działalnością samorządu lokalnego na sowieckiej Ukrainie na przykładzie Rady Miejskiej Łucka w latach 1939–1990.

Dział „Źródła” składa się tym razem z trzech materiałów. Danuta Drywa i Lucyna Sadzikowska opracowały korespondencję obozową Witolda i Łucji Nelkowskich, przechowywaną w Archiwum Muzeum Stutthof. Stanowi ona specyficzny rodzaj dokumentów życia obozowego, ukazujący je z perspektywy indywidualnej. Ariel Orzełek opublikował nieznaną dotychczas zapis dyskusji publicystów i działaczy PAX, odnoszący się do okoliczności powstania pisma „Dziś i Jutro”. Paweł Skibiński i Rafał Łatka podali do druku zapomniany w polskiej historiografii wywiad kard. Stefana Wyszyńskiego z 1980 r. dla czasopisma „Le Figaro Magazine”. W przekonaniu wydawców jest on bardzo istotny do zrozumienia postawy prymasa w stosunku do rzeczywistości społeczno-politycznej PRL ze szczególnym uwzględnieniem rewolucji Solidarności.

Numer uzupełniają: obszerny artykuł recenzyjny zatytułowany „Sprawa” *Józefa Franczaka – czyli historia alternatywna* przygotowany przez Tomasza Łabuszewskiego i Piotra Niwińskiego oraz cztery recenzje autorstwa Cecylii Kuty, Artura Kuprianisa, Pawła Gotowieckiego i Michała Przeperskiego. W dziale „Konferencje” znalazło się przygotowane przez Ewelinę Ślęzak sprawozdanie z ogólnopolskiej konferencji naukowej „Urząd do Spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie w latach 1957–1975”, która odbyła się 1–3 września 2020 r.

Rafał Łatka, Mirosław Szumiło